

דבר המערכת

אנו שמחים להגיש לקהל קוראינו את כרך י של הגות. הכרך מכיל עשרה מאמרים בתחומי העניין של ביטאוננו, מהם של חוקרים צעירים המצטרפים לעתודת חוקרי מחשבת החינוך היהודי. להלן נסקור בקצרה את המאמרים בכרך זה לפי סדר הופעתם.

במאמר הפותח מפגיש אותנו ישראל רוזנסון עם המפעל החינוכי "תפארת בחורים", ארגון שהתגבש כפתרון ייעודי לחינוכם של צעירים עמלים שבגלל תנאי הזמן והחברה לא נקלטו בישיבות הקטנות והגדולות ובבתי המדרש למיניהם, והיו חשופים להשפעת התנועות הסוציאליסטיות שפעלו בקרב הפועלים בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 במזרח אירופה, וכן להשפעת ההשכלה והחילוניות. הארגון צמח בעיקר בעיירות ובערי השדה, ובמקרה שנבדק במאמר זה – העיר וילנה בליטא־פולין – הכיוון מן העיירה לעיר מתבטא בהגעת הרב ישראל סרואלוב לוילנה ומוביל להקמת "תפארת בחורים" שם. המסמך המיוחד הנכתב על התנועה שם מוציא אותה מכלל פתרון נקודתי ומעניק לה ממד אידאולוגי. התמונה המצטיירת היא של ארגון פעיל שחרף קשיים ואף משברים כלכליים שעברו עליו במהלך השנים, במיוחד במלחמת העולם הראשונה, הוא ממשיך להיות שוקק חיים, להתארגן, לגדול ולהתרחב. הארגון הוא בעל זיקה ציונית מובהקת, והוא קשור בקשרים מסועפים למערכת החינוך הדתית־לאומית בוילנה. בהקשר זה יש עניין בזיקתו לישיבת רמיילס, שעם היותה ישיבה "ליטאית" יש בה ייחודיות שאפשרה סוג מסוים של קשר עם "תפארת בחורים" המקומית. בדומה למה שקרה בעיירות אחרות, לובש המפעל בוילנה ממדים של תנועת נוער, אך התגבשות דור של ממשיכים ובוגרים שחלקם מבוגרים, מעניקה לו גם צביון של חברה מסורתית. אישיותו של הרב סרואלוב, פועלו ומסירותו לתנועה בוילנה זכו להערכה רבה אצל תלמידיו. ב"תפארת בחורים" של וילנה ניכרת "גאוות יחידה" הנשענת על תחושת הצלחה ועל ראשוניות בעולם יהודי של מזרח אירופה. המפעל המשיך גם אחרי עלייתו של סרואלוב לארץ ישראל בשנת תרצ"ד (1934).

המאמר השני הוא של יצחק (צחי) סלייטר, "בין ביאור לפירוש – הגותו ההרמנויטית של הראי"ה קוק" (מאמר שזכה בפרס ראשון בתחרות מאמרים ב"מרכז הגות לחינוך היהודי" בשנת תשע"ב). המחבר מבקש לבחון את ההגות התאורטית־פרשנית של הרב קוק וצ"ל כפי שזו באה לידי ביטוי בספרו "עין אי"ה". בין הסיבות השונות לחשיבותה של תורת הפרשנות בעולם הפילוסופי המודרני עומדת המודעות היתרה לפער בין העבר להווה. כדי להבין סוגיה זו

פונה המחבר לפילוסוף הגרמני המודרני האנס גדמר המצביע על כך שבחברות מסורתיות, מעצם טיבן, יש צורך להתמודד עם השינויים החלים בסביבה, בחברה ובשפה, שדרכן כל חברה מבינה את המציאות ופועלת בתוכה. מתח זה שבין הקודים העתיקים של החברה לבין המציאות העכשווית, מועצם בתקופה המודרנית מכוח ההתנגשות בין המסורת שחרתה על דגלה המשכיות לבין המודרניזציה שהולכת בעקבות דגל הקדמה. אתגרים אלה מוטלים בחברה המסורתית על כתפיהם של הפרשנים, כאשר הפרשנות נועדת לשמש גשר בין העכשווי למסורתי, ומידת חדשנותה או שמרנותה של הפרשנות היא שתקבע את אופי החברה המסורתית בעתיד. המודעות המודרנית לדרכי הפרשנות מציבה שתי שאלות פרשניות בפני הפרשן המסורתי: מה מגדיר פרשנות נכונה ונאמנה למקור, והאם אפשר בכלל לשוב ולהבין את המסורת בעולם העכשווי השונה מבחינות רבות מהעולם המסורתי שקדם לו. בניגוד לגישת השחזור ההיסטורי שהייתה נהוגה בתקופה הקודמת, מבקש גדמר לענות על שאלות אלו באופן שונה. לטענתו, על הפרשן לחפש את החלקים המשותפים לו ולטקסט, ובכך לאפשר מפגש בין האופקים השונים המרכיבים את עולמות שני הצדדים. הקשבה לטקסט ואמון בעולם המושגים המרכיב אותו יכולים להביא את הפרשן לשותפות מסוימת עם אותה מסורת המרכיבה את הטקסט, שהיא תנאי הכרחי להבנה. לאור הקדמה זו, פונה המאמר לעסוק בהגות הרב קוק. בהקדמת "עין אי"ה" מציג הרב קוק את שאלת האמת ההרמנויטית – דהיינו, איך אפשר לדעת שאנחנו מפרשים נכונה את הטקסט. על הבעיה הזו מוסיף הראי"ה את בעיית השינויים בחברה ובשפה המרכיבות את המסורת שהזכרנוה. מכאן הוא יוצא למסע המקעקע את התפיסה הפרשנית הפשטנית, ומגבש תמונה מורכבת יותר של פרשנות טקסטית דתית וביסוסה. טענתו הראשונה היא כי התורה נצחית ובלתי משתנית בזמן. מדובר בתורה כגוף מטפיזי, שהתגשמותו במציאות תמיד חלקית. גוף זה כולל את כל הפרשנויות וההרחבות שהוענקו לו במשך הדורות ושיינתנו לו בעתיד. ועל אף היותו כולל כול, הוא מעוצב באופן היררכי במערכת שאותה מכנה הראי"ה "כללי תורה". כך מבסס הראי"ה גם את החדשנות התורנית המופלגת ביותר כחלק אורגני של התורה האלוקית שכבר גובשה ועוצבה מראש כל הדורות. מדובר בפרדוקס עקרוני, שבו החדש הוא גם חדש לחלוטין ומרחיב את התורה האלוקית, וגם נתון בה מראש, ומכאן קדושתו. אולם הרחבה זו אינה גורמת לראי"ה לוותר על פרשנות טקסטית ביקורתית, והוא עדיין מבקש מהפרשן לנסות ולנתח את הטקסט בשלב ראשון מתוך עצמו של הטקסט, ולא כראות עיניו. זאת משום שאותה תורה אלוקית נמצאת בתוכני הטקסט עצמם. במובן זה, כדי שהפרשן ייטול חלק בתורה האלוקית, אל לא להישאר

בתוך עולמו שלו ונתון באופקיו, אלא להגיע לפגישה חדשה עם אופקי הטקסט. באופן כזה, בין אם הפרשן עומד על תוכני הטקסט המקוריים ובין אם הוא מפרש אותם באופן יצירתי יותר – הרי שעצם המפגש הוא שמרחיב את התורה האלוהית ומביא לעולם הבנה מחודשת לאותם כללי תורה נצחיים. הבנה זו מותאמת לעולם העכשווי, לשפתו ולתנאים החברתיים המרכיבים אותו. כך מתאר גם הראי"ה מעין "נשיקת אופקים" בין אופקי הטקסט המסורתיים ובין אופקיו העכשוויים של הפרשן. בחלק האחרון של המאמר עומד המחבר על חשיבותן של תאוריות פרשניות לחינוך המסורתי בן-זמננו.

המאמר השלישי הוא משל יעקב אלטמן, ובו בוחן המחבר שלוש תפיסות המשקפות קונפליקט מהותי בין נטיית המוסר החברתית-טבעית למוסריות מכוח צו ה'. לכל אחת מהתפיסות פתרון משלה לקונפליקט הנוגס באחד ממוקדי הקונפליקט. הראשונה סבורה שהכרת החובה המוסרית הטבעית אינה מבוססת דיה בלא התערבות אלוהית. השנית מחזיקה בעקרון-על שאין להסתמך על ערכים אנושיים. השלישית קובעת שמצוות התורה המשפטיות מכילות בקרבן תוכן עליון אשר שכל האדם מקיים עמו מפגש של ידידות והבנה. לדעה זו, המוטיווציה האנושית ללכת בדרכי צדק וחסד היא צורת האדם, ולא מפאת המצוות הפרטיות. בחלק ד של המאמר בא ניתוח מעמיק של התבטאויות של אנשים מאמינים המבטאות לכאורה ויתור שיטתי על הכרת המוסר הטבעית. ולבסוף, בחלק ה, עוסק המחבר בדעות שלהן גישה אחדותית הטוענת להיעדר של קונפליקט של ממש בין המוטיווציה הטבעית לבין המוטיווציה הדתית. ייחודו של המאמר הוא באופי הדיון הבנוי על בסיס פירוק ועיצוב מחדש של מושגים יסודיים בסיסיים: צדק, חסד, מוסר מזוקק, מוסר תועלתני, הכרת חובה מוסרית, זולתנות, מוסר חובה אקסיומטי, תיווך, אכזריות ועוד (ונציין שמאמר זה זכה בפרס השני בתחרות של "הגות" בשנת תשע"ב).

במאמר הרביעי באסופה זו מתייחס שלמה טולידאנו לדעותיהם של חוקרי המהר"ל שסברו כי מחשבתו דיאלקטית, ולפיה המציאות בנויה מניגודים. תורה זו זכתה לשם: "תורת ההפכים". טולידאנו מוצא שמחשבת המהר"ל היא דווקא מחשבה אחדותית הגורסת כי קיים רצף בין שני האיברים של זוגות ההפכים. ניתן לכנות קו מחשבה זה בשם "תורת הרצף". המהר"ל אינו מקבל את הדיכוטומיה המפורסמת בחשיבה המערבית בין בורא לבריאה, בין ידיעת האלוקים וידיעת האדם, בין יש לאין, בין רוח לחומר, בין טבע לנס, בין דומם לחיים, בין כלל ופרט, בין חול לקודש, בין אור לחושך. לשיטתו יש רצף בין ההפכים, ובכל אחד מזוגות אלו אפשר לדבר לשיטתו על מקדם מציאות הנע בין מינימום למקסימום, ובדרך זו גם על מקדם רוחניות, על מקדם של חיים, על מקדם של כלליות

וכיו"ב. קו מחשבה נוסף אצל המהר"ל שנחשף על ידי החוקרים הוא "תורת האמצע". במאמרו טוען הכותב כי תורת האמצע נובעת מתורת הרצף. שני המאמרים הבאים עוסקים בגרסאות שונות של חינוך חסידי של שני הוגים מודרניים. במאמרה של נוגה בראור, "חנוך לנער על פי דרכו – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים", היא עוסקת בדרכו של האדמו"ר השביעי מסלונים, ר' שלום נוח ברזובסקי (1911–2000), מחבר "נתיבות שלום". משנתו החינוכית מורכבת מקו נוקשה, האופייני לגישה ליטאית, ובו בזמן שמה דגש על הרגש ועל הדרך החסידית הפונה אל לבו של היחיד. לצד השימוש בעונשים, לפעמים חמורים, ניתן למצוא בגישתו החינוכית אף דגש על האינדיווידואליות של כל אחד, וכן תשומת לב לאתגרים החינוכיים המשתנים של כל דור. ניתן להוסיף שהאדמו"ר מסלונים דגל בחינוך הנער על פי דרכו, כלומר בדרכו הייחודית של כל תלמיד ותלמיד, אך במיוחד על "דרכו" בהיבט הרחב של דרך הדור ואתגריו. הקורא מן הצד, שאינו בא מתוך עולם החסידות, היה רואה בגישתו מרכיבים הנתפסים כפסיכולוגיה וכחשיבה מודרנית. האפיון הייחודי, אם כך, בגישתו החינוכית, כמו בחסידות זו בכלל, הוא המיזוג בין שתי השיטות – שיטת הלימוד הליטאית והגישה הרגשית-אנושית של החסידות. אפיון ייחודי נוסף העולה מתוך חקר הגישה החינוכית של בעל "נתיבות שלום", הוא בתפיסתו את החינוך כמרכיב העיקרי בתפקידו כאדמו"ר, בשונה מאדמו"רים רבים אחרים. בהקשר זה חשוב לזכור כי חסידות סלונים נחרבה במהלך השואה, והאדמו"ר מסלונים הצליח לשקם אותה. לאור הצלחה זו יש מקום לחקור את מהות תפקידו של האדמו"ר מול חסידיו – כמתווך בין עליונים ותחתונים, כפוסק הלכה וכמנהיג חברתי. בראור מאמינה כי חלק ממידת הפופולריות של חסידות סלונים כיום נובעת ממידת החשיבות שראה בהנהגתו בהיותו מחנך ובדרכו החינוכית הרלוונטית לרבים.

במאמר השישי דני רוזנבאום עוסק בהגותו של הקבלית-חסידית המקורית של ר' יהודה לייב הלוי אשלג (1885–1954) [להלן מהרי"ל], המבוססת על קבלת האר"י ז"ל. הגות זו הולכת ותופסת את מקומה כאחת המשנות הקבליות ה"מובילות" מהמאה העשרים ואילך. המחבר בוחן את תפיסתו החינוכית של מהרי"ל, וכיצד תפיסה זו באה לידי ביטוי בהיבטים שונים של המחשבה והעשייה החינוכית. המהרי"ל לא ניסח משנה חינוכית מגובשת וסדורה, ועל כן מטרת המחבר היא לחלץ מתוך תורת האדם והעולם הקבלית המפותחת שלו יסודות ועקרונות חינוכיים הן ברמה האידאולוגית הן ברמה המעשית-ישומית. חלקו הראשון של המאמר מוקדש לתיאור מהות האדם בשלמותו לאור משנתו הקבלית של מהרי"ל, וחלקו השני דן ביסודות חינוכיים העולים ממשנה זו.

ככלל, משנתו החינוכית מושתתת על היסוד המרכזי בהגותו הקבלית, קרי: הרצון לקבל מול הרצון להשפיע. על התהליך החינוכי להוביל את המתחנך לשלמות אישית ולדבקות בקב"ה באמצעות תיקון הרצון לקבל וזיכוכו בשני היבטיו: מוחא וליבא. תיקון זה נעשה באמצעות פיתוח אמונה למעלה מן הדעת והפיכת הרצון לקבל לעצמו להשפעה ונתינה לקב"ה ולזולת. מהגדרה זו של דרך העבודה והתיקון נגזרת תכנית הלימוד והחינוך שבלבה – לימוד תורה בכלל, וחכמת הקבלה בפרט, וחינוך לקיום תרי"ג מצוות. מטרת המצוות לחנך את האדם להכרת הרוע שבאגואיזם ולנתינה מתוך יראה ואהבה. לצד הגדרת מטרות החינוך ותוכני הלימוד נדונים עקרונות חינוכיים נוספים, כגון גורמי ההנעה ללמידה (המוטיווציה), יחס מורה-תלמיד, ייחודיותו של הפרט ועולמו הפנימי ומקומו בחברה, התמודדות עם קשיים וכישלונות, ועוד.

שני מאמרים נוספים מתמקדים בפיוט הדידקטי. יצחק שמעוני עוסק בר' סעדיה בן מימון אבן-דאנן (רסא"ד). הרסא"ד ששהה בגרנדה בסביבות שנת 1425, והשתייך לדור האחרון של יהודי ספרד ולדור הראשון ליהודי מרוקו לאחר הגירוש הגדול, נפטר באלג'יריה בשנת 1492. הישגיו הספרותיים ניכרים בהלכה ובמשפט, בפרשנות המקרא ובתלמוד, בהיסטוריה ובהיסטוריוסופיה, בפילוסופיה ובהגות, בענפי הלשון ודקדוקה, בשירה ובפיוט וכן בתאוריה של מלאכת השיר. מבין כלל סוגות השיר בולטת סוגת שירי החשק, מחד גיסא, ושירי הגות כללית, שירי מוסר ואמונה, ושירים באהבת התורה, שבהם ניכרת נטייתו לסגנון דידקטי – במיוחד בענייני חינוך ומורשת, מאידך גיסא. למעשה הפונקציה העיונית-דידקטית מתבטאת בעליל בפיוטים שלו בנושאים תורניים, בהלכה ובתורה שבעל-פה. שמעוני עוסק במיוחד באחד מפיוטיו לששת סדרי המשנה הפותח במילים "זרעים במועד", ומצביע על ענייני החינוך וההוראה הכלולים בו. הוא מציין את תרומתו החינוכית להתפתחות סוגת פיוטי ההדרן, ומוכיח על פי העיון בענייני צורה ותוכן שייחוס הפיוט הזה לאברהם אבן-עזרא שגוי. משמצא דרך פואטית צלולה בשירים לימודיים, ניסה הרסא"ד את כוחו בסוגה זו בשלושה פיוטים דידקטיים, והפיוט "זרעים במועד" הוא אחד מהם, ובו הוא שוזר את כל שמות מסכתות המשנה במחלצות השיר. רסא"ד חולל תפנית בכך שהוא חופך את סדרי המשנה וכל מסכתותיהם בנושא המרכזי, והמגמה כאן היא בראש וראשונה דידקטית – שינון של סוגיה לימודית. לפיכך בולטת כאן הכוונה המנומטכנית של השיר למטרות לימודיות, ולמרות זאת נמצא ברקמתו של הפיוט מבחר "צימוקים" בעלי חן שירי. בקריאה קשובה ניתן לנקוט קריאה כפולה בפיוט זה בשתי קומות. בקומה הראשונה – ביאור על דרך הפשט, בעיקר בפיענוח שמות המסכתות שבתוך כל סדר, ובקומה השנייה משתקף עיבוד

נוסף במבחר עניינים שבחינוך ובהגות יהודית, וזאת בתיאור דרכי התנהגות ויחסי גומלין שבין היהודי לבין עמו, אלוקיו, וארצו. בכך חולל הפייטן תפנית פואטית במסגרת סוגת השיר הלימודי.

במאמר השמיני דן מאיר נזרי במשנתו ההגותית-חינוכית של הרב משה אלבאז (1823–1896) מהעיר צפרו שבמרכז מרוקו. רשימת חיבוריו הענפה של אלבאז מלמדת שהיה איש-אשכולות ותלמיד חכם הבקי בכל ענפי היהדות, כמו גם איש שיטה ומתודיקה. אחדים מספריו הם שכלול ושדרוג של ספרים קודמים, ומהווים ספרי עזר כמפתחות, השלמות, קיצורים, מונוגרפיות, או מהדורות חדשות ומשופרות של קודמיו. ספרו המרכזי הוא "הלכה למשה" הכולל מאתיים שישים ואחת שאלות ותשובות על כל חלקי ה"שולחן ערוך". העיסוק בשבע החכמות הוא אחד הנושאים המרכזיים במשנתו, ולו הקדיש ספר שלם בשם "בארשבע" וכן פיוט ייחודי בקובץ שיריו "שיר חדש". על פי השקפתו, שבע החכמות הן חלק בלתי נפרד מן התורה, ויש ללמדן ולהורותן. השקפתו זו מהווה הסבר לתמיכתו בחברת כ"ח ("כל ישראל חברים") וה"אליאנס", שלכבודם חיבר שיר שבת. בהקדמה לספרו ההיסטורי "כיסא מלכים" הוא מציב מטרות חשובות ללימוד ההיסטוריה, וביניהן חיזוק האמונה בנצח ישראל ואתחלתא דגאולה. פיוטי הגאולה בספרו "שיר חדש" הם בבחינת השלמה ל"כסא מלכים" והכנה למראות הגאולה בעתיד שבנה בחזונו הפיוטי: ירושלים, המקדש והסנהדרין. הוא מודע למציאות שבה התורה אינה נחלת הכול, ולפיכך הוא רואה חשיבות גם בלימוד מלאכה, נושא שהקדיש לו פיוט רחב. כמה מפיוטיו מהווים דגם להוראה משלבת של ענפי היהדות. הישענותו על לחנים ערביים זוקקת את שירתו ללחנים אלה גם בקשרים אלגוריים ותמטיים כאמצעי דידקטי להפניית הקוראים מהשירה הערבית ולהוכיח כי אפשר לכתוב על נושאים טוב יותר בלשון הקודש. לדעת נזרי, קובץ השירים "שיר חדש" הוא האיכותי ביותר שנתחבר בצפון אפריקה. מן הדיון ממשנתו ההגותית של הרב אלבאז אנו למדים שהפתיחות וההשכלה הרבת-חומית המאפיינת את חכמי מרוקו החל מהמאה השש-עשרה נמשכת גם במאה התשע-עשרה בדמותו של רב זה, שאף מרחיב מסורת זו בקווים ייחודיים נוספים על קודמיו.

במאמר התשיעי, שעניינו בניגוד שבין שמירת המסורת לבין אחדות עם ישראל, מביא לנו אלכסנדר קליין הערות בעניין חינוך הדור הצעיר להליכה על פי מסורת האבות. קליין סבור שבקרב האוכלוסייה הדתית מקובל על ידי היהודי שומר תורה ומצוות בן-זמננו לכבד את מסורת אבותיו, הן בהלכה הן בהנהגות ובמנהגים. חובה דתית זו מעוגנת בהלכה המסתמכת על הפסוק במשלי א, ח: "שמע בני מוסר אביך ואלת-ט' תורת אמך". אבל מסורת זו שונה מעדה לעדה,

ואפילו לפעמים ממשפחה למשפחה, והדבר מורגש במיוחד בימינו במדינת ישראל שהייתה כור היתוך לקבוצות יהודים שהגיעו מכל רחבי תבל. כתוצאה מכך, חובת שמירת המסורת מתנגשת בדרישה דתית אחרת שלכאורה אינה חשובה פחות: אחדות עם ישראל, היינו החובה הדתית לדאוג לאחידות במנהגייהם והליכותיהם של כלל מאמיני כנסת ישראל. קביעה זו מסתמכת על פסוק מן התורה: "בנים אתם לה' אלוהיכם לא תתגדדו" (דברים יד, א) שנדרש על ידי חז"ל "לא תעשו אגודות־אגודות". קליין מקיים דיון מעמיק בשתי הדרישות המנוגדות האלו, ומציג פתרונות שהוצעו על ידי פוסקים והוגים שונים, ובעיקר מסתמך על עמדתו של הרמב"ם, וכן על הראי"ה קוק ועל הרב יעקב אריאל.

במאמר העשירי אני עוסק בסקירת ספר חשוב שיצא לאחרונה בארץ – תרגומו לעברית של הספר של מיכאל אוקשוט, "הרציונליזם בפוליטיקה" (עורך: אפרים פודוקסיק, מתרגם: ערן שמואלי, הוצאת שלם, ירושלים תשע"ב). סקירה זו מסכמת כמה מדברי העורך, דנה באיכות התרגום, ועוסקת בכמה נושאים המעניינים את קוראי "הגות". המאמר עוסק גם ברמזים לגישתו של אוקשוט לעניינים דתיים, דבר אשר עורך הספר לא טרח להציגו.

תודתנו נתונה לכל מי שתרמו להופעת הכרך: למחברים, לקוראים־המומחים, לחברי המערכת ולעורכת הלשון פרופ' לובה חרל"פ, וכן למוציא לאור מר יוחנן לוטפי ולצוותו, ובעיקר למרכזת המערכת גב' זהבה קופל ולעוזרתה גב' רויטל איל.

ואחרון אחרון חביב: בשמי ובשם חברי המערכת אני מבקש לברך את ד"ר יעקב הדני, יוזם כתב העת ומייסד "המרכז להגות בחינוך היהודי", שפרש לאחרונה. אנחנו חשים ביותר בהיעדרו, ומאחלים לו הצלחה רבה בכל מעשיו.

יעקב יהושע רוס
יו"ר המערכת